

**ESKİ TÜRK YAZITLARININ YAZILIŞ VE
DİKİLİŞLERİ ÜZERİNE**
**(On the Erection and the Engraving of the Old Turkish
Inscriptions)**

Erhan AYDIN*

Özet: Orta Asya'nın çok değişik coğrafyalarına yayılmış olarak bulunan eski Türk yazıtlarında anlatılanları Çin, Bizans ve Arap kaynaklarıyla karşılaştırma olanağı bulunmaktadır. Ancak bu karşılaştırma, kağanlık yazıtlarının sahiplerinin anılan devletlerle, devlet bağlamında ilişkileri varsa yapılabilir. Kağanlık yazıtları dışındaki yazıtların özellikle kime ait oldukları ve nasıl yazıldıklarıyla dikildikleri hakkındaki bilgiyi ancak taştaki verilerden anlamak zorundayız. Bu bağlamda yazıtların büyük bir kısmında neden yazılıp dikildikleri belirtilmiştir. Taşların ölçüleri ve ağırlığı düşünüldüğünde bunların nasıl dikildikleri de merak konusu olmaktadır. Bunlardan Yenisey havzasında bulunan bazı yazıtların nasıl taşındığı ve dikildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.

Bu çalışmada yazıtların yazılış ve dikiliş öykülerinin anlatıldığı cümleler bir araya getirilmiş, bozkır hayatı ile ilişki kurularak eski Türklerin sosyal hayatı hakkında bilinenlere yeni bilgiler eklenmeye çalışılmıştır. Cümlelerdeki problemleri kelime ve ibareler hakkında, yazıtlar üzerinde çalışan araştırmacıların eserleriyle karşılaştırılarak bazı öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Yazılış ve Dikiliş Öyküleri, Yazıt Kolofonları, Eski Türkler, Sosyal Hayat

Abstract: There is a chance to compare what is mentioned in the Old Turkish Inscriptions, which are spread over various areas in the Middle Asia, with Chinese, Byzantine and Arabic sources. However, this comparison can only be made possible on condition that the owners of the khanate inscriptions have governmental relations with the mentioned governments. The information on especially who they belong to and how they were engraved – except for the khanate inscriptions, can only be gathered from the data on the stones. In this sense, in the majority of inscriptions it was specified why they were engraved and erected. When the size and the weight of the stones are taken into consideration, how they were erected arouses curiosity. Among these inscriptions, some situated in the Yenisey Basin give information about how they were carried and erected.

* Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, erhana@erciyes.edu.tr

In this study, sentences related to the erection and the engravement of Old Turkish Inscriptions were gathered together. Also, the information on the social life of the Old Turks was tried to be expanded by comparing it to the steppe life. Some suggestions have been made by comparing problematic words and phrases in these sentences with the articles of the researchers working on the inscriptions.

Key Words: Old Turkish Inscriptions, Stories on the Erection and the Engravement, Inscription Colophons, Old Turks, Social Life

Giriş

Eski Türk yazıtlarının neredeyse tamamının yazılış ve dikiliş gerekçesi kendinden sonra gelen nesillere bir şeyler anlatabilmektir. Bu anlamda adına dikilen yazıtlar genelde kendi aile üyeleri ve özellikle de çocukları tarafından dikilmişlerdir. Türkoloji literatüründe daha çok Orhon Yazıtları diye bilinen Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları kağanlık yazıtları olduğu için diğer yazıtlardan biraz daha süslü ve dikkatli yazılmıştır. Bunun sebebi elbette adına dikilen kimselerin kağan ya da devletin üst düzey yöneticileri olmasıdır. Orhon ırmağı kıyısı ile Koşo-Çaydam göleti yakınlarında bulunan ve biri hâlen arazide diğeri de koruma altında olan bu iki büyük taşın dikiliş öyküsü hakkında bildiklerimiz sınırlıdır. Başlıca hedef çerçeve elbette yazıttaki cümleler olmakla birlikte Çin kaynaklarının da yazıtların dikilişi hakkında ne söyledikleri de bu yazının hedef çerçevesi içerisinde olacaktır.

1. Ötüken Kağanlık Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri

Bilindiği gibi, II. Kök Türk döneminin kudretli savaşçısı Köl Tigin 27 Şubat 731 yılında ölmüş; yoğ töreni 1 Kasım 731'de yapılmış ve yazıtı da 21 Ağustos 732 yılında ağabey Bilge Kağan tarafından düzenlenmiş ve dikilmiştir (Sertkaya 1995: 95). Ancak Gumilev haklı olarak Köl Tigin Yazıtında, 719'a kadarki olayların anlatıldığını, bu tarihten sonraki olaylara değinilmediğini belirterek yazıtın, 717-718 yıllarında hazırlandığını ancak 732'de diktirildiğini öne sürer (Gumilev 2002: 401). Bu durumda yazıttaki cümlelerin Köl Tigin'in kendisi tarafından da görülmüş ve hatta çeşitli düzeltme ve öneriler getirilmiş olabileceği akla gelmektedir. Yazıttaki cümlelerin Bilge Kağan'a ait olduğu belli olmakla birlikte yazıtın işlenmesi, hâkkedilmesi işi de Yollıg Tigin'e ait olmalıdır. Yazıtlarda, Yollıg Tigin için *köl tigin atısı* olduğu bildirilmekte ve yazıtlar üzerinde çalışanlarca da 'Köl Tigin'in yeğeni (?)' olarak anlaşılmakta ve değerlendirilmektedir: *bunça bitig bitigmä köl tigin atısı yollıg tigin bitidim* 'bu kadar yazıyı yazan (taşa işleyen) Köl Tigin'in yeğeni (?) Yollıg Tigin (ben) yazdım' (KT G-D). Buradaki temel problem 'Köl Tigin'in yeğeni' ifadesi ile ne anlaşılması gerektiğidir. Eğer ortada gerçekten bir yeğenlik durumu varsa bununla ağabey, abla ya

da kız veya erkek kardeş çocuğu kastedilmiş olmalıdır. Köl Tigin'in yeğenin doğul olarak ağabey Bilge Kağan'ın da yeğeni olması gerekir. Ancak o zaman neden yazıtta *Köl Tigin atısı* şeklinde bir ifade kullanılmıştır? Gumilev ise bambaşka bir şey ortaya atarak Yollig Tigin'in Bilge'nin oğlu olduğunu ileri sürmüştür (Gumilev 2002: 398).

Clauson, *atı* için 'the son of one's younger brother or of one's own son; (junior) nephew' şeklinde bir açıklama yapmış ve KT G-D'da geçen *köl tigin atısı* ifadesinin bulunduğu cümleyi ise 'I Yoluğ Tégin, Kül Tégin's nephew, wrote (this inscription)' şeklinde anlamlandırmıştır. BK G-B'da geçen [... K]agan atısı yollig tigin cümlesini [Bilge Xa]ğan atısı Yoluğ Tégin şeklinde onararak boşluğu, Bilge Kağan olarak doldurmuş ve dolayısıyla Köl Tigin'in yeğenin Bilge Kağan'ın da yeğeni olması gerektiğini vurgulamak istemiş olmalıdır. Clauson bundan başka Süci Yazıtının 8. satırında geçen *yegenimin atının körtim amtı öltim* cümlesini de 'I saw my daughters and my sons (and younger brothers ?) sons, and now I have died' şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT 40b). Bu satırda geçen *yigän* ve *atı* için Ramstedt ise sırasıyla 'meiner töchter kinder' ve 'meiner söhne kinder' anlamlarını vermiştir (Ramstedt 1913: 5). Bu durumda *atı* 'torun' anlamına ulaşmaktadır. Ancak 'torun' anlamı KT G-D'deki ifade ile örtüşmemektedir.

Talas'ta yeni bulunan bir yazıtta da geçtiği tespit edilen *atının* buradaki anlamı pek açık değildir. Yazıtı yayımlayan R. Alimov ve K. Tabaldiyev *atının* geçtiği 4. satırı aşağıdaki şekilde okumuş ve anlamlandırmışlardır: *äli atısı bilä* 'kabilesi kardeşinin oğlu ile beraber' (Alimov-Tabaldiyev 2005: 118). *atı* kelimesinin Altaycadaki *açı* 'babanın küçük kardeşi; kardeş çocukları ve torunları' (Gürsoy-Naskali-Duranlı 1999: 20) şekliyle ilişki kurulabilir. Bu kelimenin Moğolcadan geçtiği bellidir. Moğolcadaki *açinin* anlamları ise şunlardır: 'erkek torun, kız torun; erkek yeğen, kız yeğen (yalnızca bir kimsenin oğullarının veya erkek kardeşinin çocukları için kullanılır)' (Lessing 2003: 12). Anadolu ağızlarında da *atıy* anımsatan ve anlamca yakın olan kelimeler bulunmaktadır: *adı* 'küçük çocuk' (DS I 65); *āci* 'ağabey' (DS I 44); *āci* 'kimsesiz, başıboş çocuk' (DS I 54).

Türkçedeki akrabalık adlarını işleyen eserde de doyurucu bilgi bulunmamaktadır. Türkçe *atının* Moğolcaya *açı* olarak verilmiş olabileceği vurgulanmış ve özellikle kuzey doğu Türk dillerinde *açı* ~ *haçı* şekillerine değinilmiştir. Kelimenin Sarı Uygurcada da *hati* 'küçük çocuk; erkek torun' şeklinde yaşadığı söylenmiştir (Li 1999: 207).

Burada gözden kaçırılmaması gereken bir durum daha vardır. Her ne kadar Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında bahsedilmemiş olsa da, Çin kaynaklarında Bilge ve Köl'ün en az iki erkek kardeşinin daha olduğu belirtilmiştir. Chiu T'ang-shu'nun

Kök Türklerle ilgili 194a bölümünü Türkçeye çeviren İ. Togan'ın verdiği cümleler şöyledir: 5177/11: “Tängri Kağanın iki amcası vardı; onlar, orduyu kendi aralarında üleşmişlerdi. doğuda olana Sol Şad , batıda olana Sağ Şad deniliyordu; en seçkin süvariler de, bu iki şad arasında paylaşılmıştı” (Togan 2006: 61). Aynı yer A. Taşağıl tarafından da şu şekilde çevrilmiştir: “Teng-li'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin unvanı Sol Şad, batıdakinin unvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu” (Taşağıl 2004: 74). Ayrıca bk. (Liu 2006: 251 not 1009). Bilge Kağan'ın oğullarından olan Teng-li Kağan'ın iki amcası sağ ve sol şad olduklarına göre Bilge ve Köl'ün iki erkek kardeşi daha vardı. Ancak bu iki kardeşin adlarının yazıtlarda geçmemiş olması onların kahramanlıklarıyla ilgili anlatılacak bir şey bulunmamasıyla açıklanabilir. Sonuç olarak *atı* kelimesi incelenirken bu iki kardeş de hesaba katılmalıdır. Liu'nun, aslı Almanca olan ünlü eserinin Türkçe çevirisinde Teng-li Kağan'ın iki dayısının olduğundan söz edilmiştir (Liu 2006: 319). Oysa dayıların yani hanımın erkek kardeşlerinin şadlık gibi önemli bir unvana sahip olabilecekleri düşünülemez. Batı dillerinde amca ile dayının aynı kelime ile karşılanıyor olmasından kaynaklandığını düşündüğümüz bu çeviri hatası kitabın yeni baskılarında ‘amca’ olarak düzeltilmelidir.

Görüldüğü gibi *atı* kelimesi ile ilgili yeterli malzeme bulunmamaktadır. Ancak Köl Tigin'in yeğenin Bilge Kağan'ın ve diğer iki kardeşin de yeğeni olması gerektiği gerçeğinden hareket ederek Yollig Tigin'in Köl Tigin'in eşi tarafından akraba olabileceği belki eşinin yeğeni olabileceği düşünülmelidir. Terhin Yazıtında da geçen *Yollig* adı ve diğer Türk dillerindeki durumu ile ilgili bk. (Tekin 1983: 811).

Eski Türk yazıtlarının büyük bir bölümü duygusal cümlelerle doludur. Özellikle devlet yöneticileri, yazıtlarında milletine seslenirken gönüldeki bütün sözlerin taşla işlendiğini birkaç kez vurgulamışlardır. Bunlardan biri de KT G 10-11 ve BK K 8'de geçen cümledir: *Türük [bodun te]rip il tutsıkiñın bunta urtum yañılıp ölsikiñin yemä (11) bunta urtum näñ näñ sabım ärsär bängü taška urtum* ‘Türk boylarının canlanıp (dirilip) (nasıl) ülke sahibi olacağını buraya yazdım (hâkettim) (yine) yanılıp (nasıl) öleceğini de (11) buraya yazdım. Ne kadar sözüm varsa ebedi taşla yazdım’. Cümlelerden anlaşıldığı kadarıyla devlet yöneticileri yaptıkları işleri milletine anlatarak bir nevi hesap vermektedir. Buradan taşlara neden yazdıkları da ortaya çıkmaktadır. Kağanlar, kendinden sonra gelecek nesillerin yanılıp ölmeleri için nasihat etmektedir. Buna benzer cümlelerle dolu olan Koşo-Çaydam yazıtlarında Bilge Kağan, millete hitap ederken devlet sahibi olmanın öneminden sık sık bahsetmiş ve birçok ülkenin alınmasından elde edilen yegâne kazancını *kanıñ subça yügürti süñükiñ tagça yatdı* ‘kanın su gibi aktı kemik(ler)in dağ gibi yığıldı’ (KT D 24) cümleleriyle ifade etmiş; bu cümlelerin benzeri olan ve BK D 20’de geçen bölümde ise kanının su gibi değil, daha

da büyüterek, ırmak gibi aktığını söylemiştir. Bu cümledeki duygusallığa değinen W. Barthold, yazıtlarda öldürülen düşmanların sayısının açıklanmadığına ve fazlalığıyla övünülmediğine oysa Asur hükümdarlarının belgelerinde öldürülen düşmanların övünülerek anlatıldığına değinilmiştir (Barthold 2006: 10).

KT G 11-12-13; BK K 14-15:

män b[än]gü taş tikdim tabg]aç kagan]ta bädizçi kälürtim bädizättim män]iñ sabımın sımadı tabgaç kaganıñ içraki bädizçig it(t)ı anar adınçig bark yaraturtım için taşın adınçig bädiz urturtım taş tokıtdım köñültäki sabımın u[rturtım ... On ok oglı]a tatıña tägi bum körü bilıñ bän]gü taş tokıtdım y[ag]juk el ärsär ança takı ärig yärtä irser ança ärig yärtä bän]gü taş tokıtdım bitıtdım anı körüp ança bilıñ ol taşıg[..... tokı]dım bu bitig bitigmä atısı yollıg t[igin] b[itıtdım]. ‘ben ebedi taş diktım. Çin kağanından süsleme ustaları getirttim ve süslettım. Benim sözümü kırmadı. Çin imparatoru, (bızzat) sarayın süsleme ustalarını gönderdi. Olağanüstü (güzellikte) bark yaptırdım. İcini ve dışını benzersiz süslerle süslettım, taş (ustalarına) yaptırtım. Gönlümdeki sözlerimi yazdırtım. On Ok Oğullarına ve yabancılarına (On Ok olmayanlara ?) kadar bunu görün. Ebedi taş diktirdim. (Burası) yakın olduğu için ve kolay ulaşılabilir bir yerde olduğu için, böyle kolay ulaşılabilir yerde ebedi taş diktirdim, yazdırtım. Onu görüp ve (yazdıklarımı) öğrenin. O taşı ... diktirdim. Bu yazıyı yazan (Köl Tigin’in) yeğeni Yollıg Tigin (ben) yazdım’.

BK G-B:

[... bilgä] kagan b[itigin] Yollıg tigin bitıtdım bunça barkıg bädizig uzug [..... Ka]gan atısı Yollıg tigin män ay artukı tört kün [olu]rıp bitıtdım bädizättim y[.....]. ‘Bilge Kağan Yazıtını ben Yollıg Tigin, yazdım bu kadar barkı, resimleri, heykelleri, süslemeleri, kağanın yeğeni Yollıg Tigin, bir ay ve dört günde oturup yazdım, süslettım’.

Yazıtların yazılışı ve dikilişi ile ilgili en doyurucu bilgiler yukarıdaki cümlelerde anlatılmıştır. Köl Tigin’in ölümünün ardından gösterişli bir külliye içerisine bir bark yapılmış ve külliye girişine de yazıt ile heykeller dikilmiştir. Bilge Kağan, ölen kardeşi Köl Tigin’in hatırası için yaptırmayı tasarladığı külliye yapıyı için Çin’den bädizçiler getirtmiştir. Bu anlamda Çin imparatoru da külliye gösterişli olabilmesi için kendi özel bädizçilerini göndermiştir. Çin imparatorunun bu yakın ilgisinin altında mevcut barışı sürdürebilmenin yanında, Bilge Kağan’ın duygusal bir kişi olmasından da yararlanarak onun dikkatini savaşın dışına çekebilmek olduğu da öne sürülebilir. Bu bağlamda Çin yıllıklarının bazıları Köl Tigin’in Çinli bädizçiler tarafından yapılan heykelinin gerçeğe çok yakın olduğunu ve ağabey Bilge Kağan’ın da kardeşinin

heykeline her bakışında duygulandığını ve hatta ağladığını ifade etmektedir (Gömeç 1997: 88) ve (Taşağıl 2004: 52). Chiu T'ang-shu 194a, 5177/6'da imparatorun, Chang Ch'ü-i ile Lü Hsiang'ı bir fermanla sınır ötesi kavimlere doğru yola çıkardığı, yazıt diktirdiği, atalara kurban sunmak için bir sunak ve bir bark yaptırdığı barkın dört duvarına da Köl Tigin'i savaşırken gösteren resimler yaptırdığı bildirilmiştir (Togan 2006: 60-61). 1958 yılında Köl Tigin külliyesinde kazılar yapan L. Jisl'in bildirdiğine göre Çin yıllıklarında sözü edilen duvar resimleri (fresk) ele geçmemiştir (Jisl 1963: 397).

Bilge Kağan zehirlenerek öldürülünce tahta oğlu İ-jan geçmişti (Liu 2006: 252). Çin imparatoru, Bilge Kağan hatırasına kitabeli bir taş diktirip bark yaptırdı. Bunun için de Li Jung görevlendirildi (Togan 2006: 61).

Köl Tigin'in külliyesinin yapımı için ustaları Çin'den Tuygun Elteber'in getirttiğini de yine yazıtın kuzey doğu yüzündeki cümleden anlamak mümkündür:

KT K-D: *Taş bark [itgüçig] bunça bädizçig tuygun ältäbär kälü<r>ti.*

Köl Tigin külliyesinin esas unsuru olan yazılı taşın Yollığ Tigin tarafından yirmi günde yazıldığı/yazdırıldığı açıktır: KT G-D: *bunça bitig bitigmä köl tigin atısı Yol(l)ıg tigin bitidim yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop yol(l)ıg tigin bitidim.*

2. Diğer Yazıtların Yazılış ve Dikilişleri

Ötügen kağanlık yazıtlarının dışında diğer coğrafyalardaki yazıtlarda da yazılış ve dikilişi anlatan kimi cümleler bulunmaktadır. Söz gelimi Abakan yazıtının (E48) 9. satırında *kişidä yig tikär biz* gibi ilginç bir cümle vardır. Cümlelerin ön tarafı net okunmadığı için cümlede tam olarak ne söylenmek istediği anlaşılammamakla birlikte '(ebedi taşı) kişi(ler)den daha iyi dikeriz' gibi bir anlam çıkmaktadır. Yazıtı yayımlayan Kormuşin, önünde bulunan cümlede onarma yapmışsa da yine de cümle tam olarak anlaşılammamaktadır: *yita är änsä (-?) oğlın aldunız (-?) ültinüz (-) ünçinüz (?) bar [üçün bänkü]ni tikä bärtimez kişidä yig tikär biz* (Kormuşin 1997: 56).

Anlaşıldığı kadarıyla yazıtların, ölen kişinin akrabaları ve özellikle de kendi çocukları tarafından dikilmiş olduğu bilinmektedir. Buna, Çaa-Höl VIII (E20) Yazıtının 1. satırındaki cümle örnek olarak verilebilir: *tört oğlanım bar üçün bänkümin [tikti]* (Kormuşin 1997: 188) cümlesinde de yazıt sahibi Külüg Apa (Kölüg?), ebedi taşın dört oğlu sayesinde dikildiğini ifade etmektedir.

Yine Abakan yazıtının (E48) 14. satırına göre yazıtı dikenler yedi erkek çocuktur ve çocuklar, yazıtta babalarına hitap ederler. Taşın hüznle dikildiğini de satırın son kelimesi olan ve acıma ve hayıflanma bildiren *yita* 'ah!, eyvah!' kelimesinden

anlamak mümkündür: *yäti urı oğlıızka bökmädük kañıçam ukuşça buñı tüşürmäk ärtiñiz buñka tura bänkü tikär män yuta* (Kormuşın 1997: 56).

Aynı yazıtın 15. satırında ise yazıtın dikiliş sebebi babalarının *artuk ärdäm* ile yedi erkek çocuk sahibi olmasına bağlanmaktadır: *ärdä artuk ärdämi bar üçün bänkü tikä bärtim yäti urı bar üçün tikä bärtimiz* (Kormuşın 1997: 56).

Yenisey yazıtlarında sıkça karşımıza çıkan *ärdäm* kelimesinin de dinî anlamda tekrar incelenmesinde yarar olduğu düşünülmektedir. Eski Türk yazıtlarında Buddhist terminolojinin bulunmadığı biliniyor olsa da Buddhismden küçük de olsa etkilenmelerin olabileceği ve bunun da yazıtlara serpiştirilmiş bulunabileceği göz ardı edilmemelidir. Genel olarak yazıtların dikiliş sebepleri içerisinde *ärdäm* sahibi olma önemli bir özelliktir. Bu bakımdan *ärdäm* sahibi olmak ile ne kastedilmiş olduğu üzerinde etraflıca durulması dönemin insanların inanç sistemlerinin anlaşılabilmesine katkıda bulunmaya yardım edebilir.

Altın Köl I (E28) Yazıtının 7. satırında (Tekin'e göre R3) yazıt sahibi, küçük kardeşleri ile ağabeylerinin gücü ve kudreti olduğu için ebedi taşı dikebildiklerini ifade etmiştir: *är är<d>äm üçün inim äçim uyurın üçün bänğümin tikä bärti* 'Because of (my) manly qualities and because of their capability, my younger and elder brothers erected (this) everlasting monument of mine' (Tekin 1997: 211-212). Tekin, bu satırdaki *uyur* kelimesinin önceki naşirler tarafından *uyar* okunduğunu ancak İrk Bitig'in 28. ırkında geçen *ädğüsi uyurı* 'hası ve muktediri' şekli ile karşılaştırarak kelimenin *uyur* okunması gerektiğini belirtmiştir.

Uybat I (E30) Yazıtının 1. ve 2. satırlarında geçen ifadeler de yazıtların dikiliş öykülerine örnek olabilir. Bu satırlar Kormuşın tarafından şu şekilde okunmuştur:

(1) *on ninäsi tokuz oğlı bar üçün* (2) *çabış ton tarkan bänğüsü tikä bärtim* (Kormuşın 1997: 94-95). Yazıtın *ninä* şeklinde okunan kelimesi problemlidir. Bu kelimenin bulunduğu yer araştırmacılar tarafından aşağıdaki şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

on inisi 'zehn jüngere Brüder' (Radloff 1895: 337); *on ini inisi* 'on küçük kardeşi' (Orkun 1940: 141); *on (ninäsi)* 'desyati jeñşin-rodstvennits' (Malov 1952: 59); *on n²in²s²i* (Vasil'ev 1983: 25); *on ninäsi* 'desyati jen' (Kormuşın 1997: 94).

Görüldüğü gibi kelimenin okunmasında bir birlik bulunmamakta; verilen anlamlar ise 'on küçük kardeş'te yoğunlaşmaktadır. Harf çevrimi *WN nlnsI* şeklinde yapılabilen bu kelimenin bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *nine* 'yaşlı kadın' olması mümkün değildir. Çünkü bir kimsenin on ninesi olması düşünülemez. *ninäsi* kelimesindeki

ikinci N^2 sesinin yanlışlıkla yazılmış olabileceği ve kelimenin de *inisi* okunabileceği düşünülebilirse de, kelime başları ile ilk hecedeki i/i dar ünlülerinin daima yazılıyor olması kelimeyi *inisi* okumayı engellemektedir. Bu problemlili kelimenin ancak ‘kardeş’ anlamında olması gerektiğinden dolayı kelimedeki bir yazım hatası olduğu sonucuna varılabilir.

Körtle Han adına dikilen Elegest I (E10) Yazıtının 2. satırında ise yazıtların nasıl taşındığını anlamamıza olanak veren bir cümle bulunmaktadır: *yüz är kadaşım uyurım [ü]çün yüz ärin älig öküzin tikd[i]* (Tekin 1995: 20) ‘yüz arkadaşım(ın) gücü sayesinde yüz kişi ve elli öküz ile (bengü taşı) diktiler’. Yazıtın 320 x 66 x 20 cm. (Tekin 1995: 19) ölçüsünde olduğu düşünüldüğünde yazıtların birçok insan ve hayvan ile taşındığı ve dikildiği anlaşılmaktadır.

Ötüken Uygurlarından kalma Terhin Yazıtında yazıttaki cümlelere konu olan duygu, düşünce ve işlerin uzun bir süreci kapsadığı vurgulanmaktadır:

Terhin B 2-3: *biñ yıl(l)ık tümän künlük bitigimin bälgümin bunta (B 3) yası taşka yarat(it)dım tulkuu taşka tokıtdım* ‘bin yıllık, on bin günlük kitabemi ve damgalarımı burada yassı taş üzerine yazdırttım (harf yaptırttım)’ (Tekin 1983: 806 ve 809). Bu cümleye benzer cümle de Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 9. satırında geçmektedir: *biñ yıllık tümän künlük bitigimin bälgümin anta yası taşka yaratıtdım*. Bilindiği gibi yazıtlarda anlatılanlar, günlük olaylardan çok özellikle uzun zamandan beri birikmiş olaylar, duygu ve düşüncelerdir. Bunlar da *köñültäki sabımın u[rturtım]* (KT G 12) cümlesinde olduğu gibi gönülden geçenler gelecek nesillere anlatılmak istenmiştir.

S o n u ç

Eski Türk yazıtlarının taşlara hâkkedilmesinin en büyük sebebinin kâğıdın bilinmemesinden değil, kâğıdın bulunamamasından kaynaklandığı bilinmelidir. Bozkır kültürünün egemen olduğu bölgede ağacın azlığı hatta bazı bölgelerde neredeyse hiç olmaması insanları, *köñültäki sabları* yazabilmek için taşlara yöneltmiştir. Elbette taşın diğer nesnelere göre daha uzun ömürlü olması da önemli bir etkidir. Bugün elli dokuz tanesi Moğolistan coğrafyasında olan (Battulga 2005: 45) ve Tuva, Hakas, Kırgızistan, Kazakistan, Doğu Türkistan vb. bölgelerdeki toplam dört yüze yakın yazıttan, Türklerin okuma ve yazmaya değer verdikleri sonucu çıkarılabilir.

KAYNAKLAR

- ALİMOV, R.; K. Tabaldiyev (2005), “Talas’ta bulunan runik yazılı yeni anıt”, *Journal of Turkish Studies* 30/1 (Festschrift in Honor of Orhan Okay I), 117-120.
- BARTHOLD, W. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Haz.: K. Y. Koprıman-İ. Aka), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BATTULGA, Ts. (2005), “Moğolistan’da bulunan runik harfi eserleri”, *TİKA 1. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*, Kırım/Ukrayna, 45-47.
- EDPT= CLAUSON, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon.
- DS=DERLEME SÖZLÜĞÜ (1993), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖMEÇ, S. (1997), *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy.
- GUMİLĖV, L. N. (2002), *Eski Türkler* (Çev.: D. A. Batur), İstanbul: Selenge.
- GÜRİSOY-NASKALİ, E; M. DURANLI (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JİSL, L. (1963), “Kül-Tegin anıtında 1958’de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları”, *Bellekten* XXVII/107, 387-410.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997), *Tyurkskie eniseyskie epitafii, teksti i issledovaniya*, Moskva: Nauka.
- LESSING, F. D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev.: G. Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LI, Y-S. (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg.
- LIU, M-T. (2006), *Çin Kaynaklarına Göre/Doğu Türkleri* (Çev.: E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul: Selenge.
- MALOV, S. E. (1952), *Eniseyskaya pis 'mennost' Tyurkov*, Teksti i perevodı. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- ORKUN, H. N. (1940), *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RADLOFF, W. (1895), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. (1913), Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXX, 1-63.
- SERTKAYA, O. F. (1995), “İnel Kağan mı? İni İl Kağan mı?”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri içinde*, Ankara: TKA, 76-98.
- TAŞAĞIL, A. (2004), *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1983), “Kuzey Moğolistan’da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Bellekten* LXXIX/184, 795-838.
- (1995), “Elegest (Körtle Han) Yazıtı”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, 19-32.

- (1997), "The first *Altınköl* Inscription", *Turkic Languages 1*, 210-226.
- TOGAN, İ.; G. KARA; C. BAYSAL (2006), *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu).
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- VASIL'EV, D. D. (1983), *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.